

Мартинюк Р. Змішана республіка – напівпрезидентська форма правління? / Р. Мартинюк // Право України. – 2018. – № 1. – С. 172-183.

Роман Мартинюк

кандидат політичних наук, доцент кафедри державно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права ім. І. Малиновського Національного
університету “Острозька академія”
м. Острог, Україна

Roman Martyniuk

candidate of Political Sciences, associate professor of the department of the state
and legal fields of study of the Academic and Research Institute of Law named after
Malynovskii of the National University “Ostroh Academy”
Ostroh, Ukraine

e-mail: roman.s.martyniuk@ukr.net

УДК 342 (100)

**ЗМІШАНА РЕСПУБЛІКА – НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКА ФОРМА
ПРАВЛІННЯ?**

Анотація. У державознавчій літературі для позначення змішаної республіканської форми правління часто використовують термін “напівпрезидентська республіка”. Однак цей термін зовсім не засвідчує відсутність у змішаної республіки власної сутності, власної самобутньої логіки організації державної влади чи її тяжіння до президентської форми правління з огляду на її нормативні ознаки або функціональні характеристики. Таке сприйняття сутності змішаної республіки дисонує з фактом принципової несхожості низки її конститутивних ознак з ознаками президентської форми правління, а тому не може мати науково прийняттого обґрунтування.

Мета статті – аргументувати наукову некоректність використання терміна “напівпрезидентська республіка” для позначення змішаної республіканської форми правління.

Притаманні змішаній республіці елементи парламентаризму дають підстави вважати, що у своїх загальних рисах організація державної влади в цій формі правління багато в чому тотожна організації державної влади в парламентарній республіці. Найважливішими рисами парламентаризму в змішаній республіці є конституційно встановлені обмеження засобів впливу президента на організацію та діяльність виконавчої влади, парламентський спосіб формування уряду, його парламентська відповідальність, інститут контрасигнатури. Загалом співвідношення елементів президенціалізму і парламентаризму в змішаній республіці здатне

як зумовити її тяжіння до однієї з двох класичних республіканських форм правління, так і залишити її на однаковій “відстані” від них.

З огляду на конститутивні ознаки змішаної республіканської форми правління, обґрунтовано вважати, що “напівпрезидентська республіка” – термін не надто вдалий для відображення сутності того, що ним позначається. Він більш придатний для позначення особливої перехідної президенціалізованої республіканської форми правління, яка у формально-правовому сенсі поєднує ознаки змішаної і президентської республік, однак функціонально зближається з останньою. Така перехідна форма правління, поширена серед держав пострадянського простору, у яких часто простежується досить еkleктичне поєднання елементів президентської і змішаної республік, є справді напівпрезидентською республікою. Вона не змішана республіка, оскільки не має необхідного набору її юридичних ознак; і не президентська форма правління, оскільки містить окремі елементи змішаної республіки і не встановлює “жорсткого” поділу влади.

Ключові слова: президентська республіка; парламентарна республіка; змішана республіка; напівпрезидентська республіка; парламентський спосіб формування уряду; парламентська відповідальність уряду; дуалізм виконавчої влади; інститут контрасигнатури.

ЗМІШАНА РЕСПУБЛІКА – НАПІВПРЕЗИДЕНТСЬКА ФОРМА ПРАВЛІННЯ?

Постановка проблеми. Тривалий час хибне розуміння змішаної республіканської форми правління як незграбної спроби поєднати важкопоєднувані або, як здавалося, і просто несумісні риси класичних республік, суперечливої і внутрішньо конфліктної форми правління обумовлювало її негативну оцінку багатьма науковцями. Для низки дослідників “змішаний” характер цієї форми правління сам по собі утворював підставу для її критики: вважалося, що змішана республіка, не маючи повноцінного набору елементів однієї зі своїх “материнських” форм, не може мати й тієї чіткої концептуальної обґрунтованості, яка притаманна “чистим” типам республіканської форми правління. Критичне ставлення до змішаної республіки багато в чому було також пов’язане з дослівним розумінням однієї з її найпоширеніших синонімічних назв – “напівпрезидентська республіка” (“напівпрезиденціалізм”). Напівпрезидентська республіка інтерпретувалася як частково президентська, неповноцінна президентська форма правління.

Термін “напівпрезидентська республіка” походить від уживаних М. Дюверже термінів “напівпрезидентський режим”, “напівпрезидентське правління”, якими учений позначав доти невідому державознавству змішану

республіканську форму правління. З погляду М. Дюверже, змішана республіка – напівпрезидентська, оскільки виявляє неповний набір елементів президентської форми правління. Однак така логіка мислення дозволяє визначити змішану республіку і напівпарламентарною. До того ж запропоноване М. Дюверже визначення змішаної республіки не відображає її принципових відмінностей від президентської форми правління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика, порушена в цій статті, не ставала предметом спеціальних наукових досліджень, що додатково засвідчує її наукове значення. Побічно її окремі змістові складові аналізувалися в роботах таких авторів, як В. Протасова¹, В. Чиркін², Дж. Сарторі³, Л. Симонішвілі⁴, О. Зазнаєв⁵.

Мета дослідження. Аналізуючи логіку організації державної влади у змішаній республіці, притаманні цій формі правління елементи парламентаризму, їх співвідношення з елементами президенціалізму, аргументувати наукову некоректність використання для її позначення терміна “напівпрезидентська республіка”.

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. Як показав подальший розвиток змішаної республіки, термін “напівпрезидентська республіка” зовсім не засвідчує відсутність у неї власної сутності, власної самобутньої логіки організації державної влади чи її функціональне тяжіння до президентської форми правління. Оцінюючи допустимість використання терміна “напівпрезидентська республіка” як синонімічного до терміна “змішана республіка”, варто взяти до уваги ту обставину, що у своїй ідеї змішана республіка – форма правління, яка максимально урівноважує вплив парламенту і президента на організацію й діяльність виконавчої влади. При цьому зміна

¹ Вікторія Протасова, *Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди* (Право 2009).

² Вениамин Чиркин, ‘Нетипичные формы правления в современном государстве’ (1994) 1 Государство и право 109.

³ Джованні Сарторі, *Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів* (АртЕк 2001).

⁴ Лія Симонішвілі, *Форми правління: історія і сучасність* (Флінта: МПСИ 2007).

⁵ Олег Зазнаєв, *Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты* (Казанский государственный университет им. Ульянова-Ленина 2006).

пропорції елементів президенціалізму і парламентаризму в змішаній республіці здатна зумовити її тяжіння до будь-якого з двох “материнських” типів, або залишити її на однаковій “відстані” як від президентської, так і парламентарної республіки.

Попри те, що змішана республіка урівноважено поєднує елементи президенціалізму і парламентаризму, вона небезпідставно вважається різновидом останнього й асоціюється з терміном “раціоналізований парламентаризм”. Примітно, що у спеціальній літературі згаданий термін вживається і як синонімічний до терміна “змішана республіка”. Ключовими елементами організації державної влади у змішаній республіці є такі ознаки парламентаризму, як парламентський спосіб формування уряду та його парламентська відповідальність. З огляду на це важко уявити ситуацію, за якої уряд у змішаній республіці мав би одне партійне “забарвлення”, а парламентська більшість – інше. За будь-якої розстановки політичних сил у вищих органах державної влади уряд у змішаній республіці – це, по суті, продовження парламенту⁶. У змішаній республіці, як і в класичній парламентарній республіці, уряд існує доти, доки користується підтримкою парламентської більшості. Саме тому в цій формі правління зміна уряду відбувається внаслідок обрання не нового президента, а нового складу парламенту. Логічно, що у змішаній республіці парламентська відповідальність уряду не супроводжується достроковим припиненням повноважень президента. Притаманні змішаній республіці інституційні зв'язки між парламентом й урядом пояснюють і те, чому тут нездатність парламенту в конституційно визначений термін сформувати уряд може стати підставою дострокового припинення повноважень самого законодавчого органу.

Визначальна конститутивна ознака змішаної республіки – дуалізм виконавчої влади, можливий лише за умови, якщо президент не володіє беззастережним дискреційним правом припиняти повноваження уряду загалом чи його окремих членів, а так само правом скасовувати урядові акти. Наведені

⁶ Лія Симонишвили, *Формы правления: история и современность* (Флинта: МПСИ 2007) 166.

обмеження компетенції глави держави, як і інститут контрасигнатури, – теж риси парламентаризму.

Отже, у своїх загальних рисах організація державної влади у змішаній республіканській формі правління багато в чому тотожна організації державної влади в парламентарній республіці. У контексті цієї тези вбачається важливим наголосити на тому, що змішана республіка, як і парламентарна форма правління, набуває легітимності через відповідність змісту й результатів урядової політики програмним засадам блоку партій, що утворюють більшість у парламенті. Спрощено схему цієї легітимації можна зобразити так: виборці віддають голоси за політичні сили, які, отримавши за результатами виборів більшість мандатів у парламенті, формують уряд. Склад і програма діяльності уряду відображають, відповідно, склад і політичну платформу парламентської більшості. Уряд фактично здійснює курс, не лише ухвалений парламентською більшістю, але й такий, який є засобом реалізації в державній політиці програмних засад партій, що перемогли на виборах. Оскільки програмні засади владарюючих політичних партій, втілені в урядовій політиці, виражають інтереси більшої частини суспільства, що підтримала ці партії на виборах, відповідність результатів урядової політики очікуванням виборців забезпечує легітимність змішаної республіки. Вибори ж тут – найважливіший інструмент відповідальності партій за результати урядової політики: виборці винагороджують успішну політику владарюючих партій, знову підтримавши їх у ході голосування, чи, навпаки, відмовляють їм у підтримці у випадку неуспішності їхньої політики.

Сприймаючи змішану республіку як урівноважене поєднання елементів президенціалізму і парламентаризму, неможливо погодитися з висловленим у фаховому середовищі судженням про те, що “аналіз напівпрезидентської системи дозволяє дійти висновку про те, що в цієї форми більше президентських рис, ніж парламентських, і, відповідно, більше підстав

називатися напівпрезидентською”⁷. Наведений погляд дисонує з фактом принципової несхожості низки конститутивних ознак президентської та змішаної республіканської форм правління, а тому не може мати науково прийняттого обґрунтування.

Дехто з дослідників схильний інтерпретувати наділення президента змішаної республіки інструментами функціонального проникнення у сферу компетенції інших вищих органів держави, – відповідними стримуваннями і противагами, – як “гіперболізацію влади президента”, вбачаючи в останній відмітну рису змішаної республіканської форми правління⁸. Однак у цій формі правління наявність у компетенції президента відповідних повноважень – об’єктивно необхідна умова здійснення ним координаційно-арбітражної функції. До того ж зміст і обсяг компетенції президента в парламентарно-президентській та збалансовано-змішаній республіках, вільних від ухилу в бік президенціалізму, аж ніяк не засвідчують гіперболізації його влади.

Вбачається, що термін “напівпрезидентська республіка” відображає лише ту обставину, що первинно, майже до кінця ХХ ст., політичній практиці був відомий лише президентсько-парламентарний різновид змішаної республіканської форми правління. Перші змішані республіки – Фінляндія, меншою мірою Португалія та Франція, тяжіли більше до президенціалізму, аніж парламентаризму. У межах усталеного в сучасному державознавстві дихотомічного поділу змішаних республік на президентсько-парламентарний і парламентарно-президентський різновиди, коректно стверджувати, що первинно виник і тривалий час існував лише перший із них. У збалансовано-змішаній П’ятій Французькій Республіці ситуація “співіснування” Президента та Прем’єр-міністра, за якої згадані суб’єкти уособили супротивні політичні сили і форма правління набула рис парламентарно-президентської республіки, уперше виникла і тривала з березня 1986 р. до квітня 1988 р.⁹ Оскільки

⁷ Олег Зазнаєв, *Полупрезидентская система: теоретические и прикладные аспекты* (Казанский государственный университет им. Ульянова-Ленина 2006) 207.

⁸ Володимир Шатіло, ‘Президент у механізмі державної влади: деякі питання вітчизняної та зарубіжної теорії і практики’ (2014) 2 Вісник Академії адвокатури України 14.

⁹ Филипп Ардан, *Франция: государственная система* (Юридическая литература 1994) 35.

тривалий час політичній практиці не були відомі парламентаризовані змішані республіки, склалася традиція ототожнювати змішану республіку з її президенціалізованим (президентсько-парламентарним) різновидом¹⁰. У цій обставині і варто шукати пояснення причин виникнення й утвердження у фаховому середовищі терміна “напівпрезидентська республіка”. Окремі дослідники, які використовують згаданий термін, і дотепер асоціюють змішану республіканську форму правління з її президенціалізованим різновидом¹¹, залишаючи без уваги факт існування значної кількості парламентаризованих змішаних республік.

Отже, використовувати на сучасному етапі розвитку змішаної республіканської форми правління для позначення всіх її різновидів термін “напівпрезидентська республіка”, безсумнівно, помилково. Серед сучасних держав існують президенціалізовані, парламентаризовані та збалансовано-змішані республіки, у яких організація влади вказує на здатність відповідної форми правління або тяжіти до будь-якої з класичних республік, або урівноважено поєднувати їх елементи. По суті, неподолана сучасним державознавством традиція застосовувати термін “напівпрезидентська республіка” для позначення всіх відомих поточній державно-правовій практиці різновидів змішаної республіки засвідчує недостатній рівень наукового дослідження її сутності та правових ознак¹².

Вбачається принаймні необґрунтованим і твердження про те, що змішана республіка “називається напівпрезидентською, а не напівпарламентською, оскільки виконавча влада (в особі президента), домінує над законодавчою владою”¹³. Хибність цього твердження очевидна хоча б з огляду на особливості організації державної влади в парламентарно-президентському різновиді

¹⁰ Вікторія Протасова, *Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди* (Право 2009) 124.

¹¹ Сергій Олейников, ‘Форма держави’ в Цвік М, Ткаченко В, Петришин О, *Загальна теорія держави і права* (Право 2002) 89-90.

¹² Вікторія Протасова, ‘Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди’ (автореферат дисертації кандидата юридичних наук, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого 2008) 3.

¹³ Олег Зазнаєв, ‘Полупрезидентская система: политико-правовой анализ’ (дисертація доктора юридических наук, Казанский государственный университет им. Ульянова-Ленина 2007) 175.

змішаної республіки, у якому конституційно-правовий статус президента зближається зі статусом президента парламентарної республіки і аж ніяк не засвідчує домінування глави держави над законодавчою владою чи уособлення ним виконавчої влади. Збільшення числа парламентаризованих змішаних республік, зокрема серед пострадянських держав, відбиває урахування негативного досвіду президенціалізації форми правління, яка в багатьох випадках спричинила авторитарні тенденції і стала одним із чинників розвитку явища суперпрезидентства. Згаданий досвід допоміг усвідомити небезпеку зближення змішаної республіки з президентським “материнським” типом, яке нівелює її цінні риси і спричиняє “реставрацію” вад президентської форми правління. Організація державної влади в парламентарно-президентській республіці засвідчує намір подолати можливість функціонального тяжіння змішаної республіки до президентської форми правління засобом її конституційного зближення з парламентарною формою правління. По суті, конститутивні характеристики парламентарно-президентської республіки не дають найменших підстав визначати її напівпрезидентською формою правління. В іншому, – збалансованому різновиді змішаної республіки, – президент відіграє домінуючу роль у державному механізмі лише за умови, якщо він – партійний лідер парламентської більшості. Якщо такий лідер прем’єр-міністр, що характерно для ситуації “співіснування” різнопартійних президента і прем’єр-міністра, домінування президента неможливе.

Сама думка про ототожнення президента змішаної республіки з виконавчою владою суперечить ідеї наскрізного характеру його повноважень щодо всього державного механізму, його координаційно-арбітражній функції, яка передбачає функціональну інтеграцію президента у всі галузі влади. Функціонально “нейтральний” характер інституту президента – неповторювана у класичних республіканських формах правління конститутивна риса змішаної республіки.

Примітно, що відомий дослідник змішаної республіканської форми правління – Дж. Сарторі, використовуючи поняття “напівпрезидентська форма

правління”, зазначає, що адекватне розуміння цього поняття не передбачає його буквального сприйняття¹⁴. Особливою і самобутньою рисою змішаної республіки, вказує Дж. Сарторі, є конституційно встановлений, відносно урівноважений поділ виконавчої влади між президентом і прем’єр-міністром. У спеціальній літературі згадана риса змішаної республіки отримала назву “дуалізм виконавчої влади”. Змішаним республікам відомі різні форми співвідношення компетенції президента і прем’єр-міністра у виконавчій галузі, однак важливо те, що форма правління може вважатися змішаною республікою доти, доки зберігається дуалізм виконавчої влади.

Вказуючи на відносну збалансованість можливостей президента і прем’єр-міністра визначати зміст урядової політики, Дж. Сарторі говорить: “Президент повинен ділитися повноваженнями (виконавчими – *Р. М.*) з прем’єр-міністром ... будь-яка напівпрезидентська система повинна деяким чином встановлювати двовладдя між президентом, який є главою держави, і прем’єр-міністром, який очолює уряд (виділено авт. – *Р. М.*)”¹⁵. При цьому “коливання” форми правління – перемінне функціональне зближення змішаної республіки з її президентським або парламентарним “материнськими” типами, стверджує Дж. Сарторі, “відображають відповідний статус верховенства одного над іншим (президента над прем’єр-міністром і навпаки – *Р. М.*)”¹⁶. Дж. Сарторі, таким чином, не лише не визначає президента главою виконавчої влади, але й вважає, що в “повноцінній” змішаній республіці президент не має конституційних повноважень, які б забезпечували йому можливість незмінного домінування над прем’єр-міністром. Навіть у тому випадку, пише Дж. Сарторі, коли відбувається ухил форми правління в напрямі президенціалізму, статус президента змішаної республіки неможливо ототожнити зі статусом глави держави у президентській формі правління. Попри те, що президент домінує над прем’єр-міністром, він не здійснює своїх виконавчих повноважень без

¹⁴ Джованні Сарторі, *Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів* (АртЕк 2001) 115.

¹⁵ Там само 115-6.

¹⁶ Там само 117.

уряду, як у президентській республіці, де президент “управляє один, тобто і є урядом”¹⁷.

За аналогією з поняттям “напівпрезидентська республіка” такою ж мірою некоректним вбачається термін “напівпарламентарна (напівпарламентська) республіка”. Аргументи тут подібні. У випадку функціонального зближення змішаної республіки з парламентарною формою правління в ситуації “співіснування”, коли президент і прем’єр-міністр – представники супротивних політичних сил, президент зберігає суттєву частину повноважень, реалізація яких не потребує контрастигації з боку прем’єр-міністра. Легітимований загальними виборами президент не перебуває в такій залежності від прем’єр-міністра, як президент, обраний законодавчим органом парламентарної республіки і не набуває характеристик “безвладної” політичної фігури.

З урахуванням того факту, що дуалізм виконавчої влади є конститутивною ознакою будь-якого різновиду змішаної республіки і зберігається за будь-якої розстановки політичних сил на рівні вищих органів держави, неможливо погодитися із судженням про те, що П’ята Французька Республіка є “президентсько-парламентською, тому що повноваження президента в період «співіснування влади» дозволяють йому конкурувати з парламентом щодо формування уряду й не перетворюють його на номінального главу держави”¹⁸. Дуалізм виконавчої влади – одна з мінімально-необхідних ознак змішаної республіки, яка не засвідчує наявності якогось конкретного різновиду цієї форми правління.

Змішана республіка поєднує низку рис президентської і парламентарної республік, і саме в цьому сенсі вона змішана форма правління¹⁹. Водночас змішана республіка – це самостійний тип республіканської форми правління. Було б хибно стверджувати, що вона є лише результатом “змішування” елементів класичних республіканських моделей. Сутність змішаної республіки

¹⁷ Там само 118.

¹⁸ Вікторія Протасова, *Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди* (Право 2009) 105.

¹⁹ Олег Зазнаєв, *‘Дихотомія versus трихотомія: проблема типології систем правління в політології’* в Фарукшин М, *Проблеми політичної науки* (Центр інноваційних технологій 2005) 52.

не зводиться до будь-якого більш-менш урівноваженого поєднання елементів президенціалізму і парламентаризму. Якщо б це було так, зміна розстановки політичних сил у складі парламентської більшості, на постах президента і прем'єр-міністра, яка б посилювала вплив на державний механізм його відповідного елементу, спричиняла б і “перетікання” цієї форми правління в одну з класичних республік. Однак незмінюваність конститутивних атрибутів змішаної республіки за будь-якої розстановки політичних сил на рівні вищих органів державної влади, а також її стійкість у ситуації політичної кризи, за якої вона не трансформується в один із класичних типів республіки, переконливо засвідчують, що змішана республіка – це не якась перехідна нестійка форма правління. Хоча змішана республіка й поєднує в собі елементи двох протилежних (з погляду способу реалізації принципу поділу влади) форм правління, вона не є якимось суперечливим, частковим відхиленням від президентської чи парламентарної республіки.

У змішаній республіці елементи президенціалізму та парламентаризму не стільки поєднуються, скільки трансформуються в дещо нове, не відоме для класичних типів республіканської форми правління. Тому змішана республіка не виникає внаслідок безсистемного поєднання елементів президентської та парламентарної форм правління. Це пояснює, чому далеко не всяка республіканська форма правління, яку з огляду на її конституційно-правові ознаки неможливо класифікувати президентською або парламентарною республікою, апріорі повинна бути визначена змішаною республікою. Синтез елементів президенціалізму і парламентаризму зумовлює появу в змішаній республіканській формі правління цілком специфічних рис, які не повторюються у класичних республіках.

Комбінація рис у змішаній республіці така, що вона призводить до появи нової якості. Це вже не просте змішування класичних республіканських форм правління, а створення принципово нової форми правління. Характеризуючи організацію державної влади у змішаних республіках, В. Чиркін зазначає: “Попри таку назву (змішана республіка – *P. M.*), навряд чи їх можна назвати

тільки змішаними формами правління. По суті, це гібрид, який демонструє народження нової якості, нової форми правління”²⁰. І саме власні, неповторювані в інших республіканських формах правління риси дають підстави вважати змішану республіку самобутньою й особливою формою правління з найбільш внутрішньо збалансованою організацією державної влади. З огляду на цей факт, визначення змішаної республіки, як напівпрезидентської форми правління, некоректне. Адже змішана республіка – це не форма правління, що нормативно чи функціонально тяжіє до президентської республіки й переважно відтворює елементи (а також вади) останньої.

Висновки. Зважаючи на викладене вище, очевидно, що “напівпрезидентська республіка” – термін не надто вдалий для відображення сутності того, що ним позначається. Вбачається, що цей термін більш придатний для позначення особливої перехідної президенціалізованої республіканської форми правління, яка у формально-правовому сенсі поєднує ознаки змішаної і президентської республік, однак функціонально зближається з останньою. У багатьох випадках цінні риси змішаної республіки виявилися нівельованими її президенціалізацією. Президенціалізація форми правління – це зміна характеру взаємовідносин між вищими органами державної влади, позначена зростанням можливостей впливу (формально-юридичних і фактичних) на ці взаємовідносини з боку глави держави. Трансформація форми правління в багатьох посткомуністичних країнах переконливо засвідчила, що непривабливими наслідками президенціалізації змішаної республіки є встановлення адміністративної підпорядкованості президенту членів уряду та зведення нанівець можливості, точніше, перетворення на юридичну фікцію права парламенту припиняти повноваження вищого органу виконавчої влади. Надмірне посилення влади президента руйнує такі конститутивні атрибути змішаної республіки як дуалізм виконавчої влади та парламентська відповідальність уряду. Тим самим, глибока президенціалізація змішаної

²⁰ Вениамин Чиркин, *Глава государства: Сравнительно-правовое исследование* (НОРМА: Инфра-М 2010) 86.

республіки спричиняє її фактичне перетворення на перехідну (проміжну) між президентською і змішаною республіканською форму правління. Така перехідна форма правління є справді напівпрезидентською республікою. Вона не змішана республіка, оскільки не має необхідного набору її юридичних ознак; і не президентська форма правління, оскільки містить окремі елементи змішаної республіки і не встановлює “жорсткого” поділу влади.

References

Бібліографія

Книги:

1. Ardan F, *Francija: gosudarstvennaja sistema* [France: The State system] (Juridicheskaja literatura 1994) (in Russian).
2. Chirkin V, *Glava gosudarstva: Sravnitel'no-pravovoe issledovanie* [Head of State: comparative law study] (NORMA: Infra-M 2010) (in Russian).
3. Protasova V, *Parlamentsjko-prezidentsjka respublika: sutnistj, osoblyvosti, riznovydy* [Parliamentary-presidential republic: essence, features, varieties] (Pravo 2009) (in Ukrainian).
4. Sartori Dzh, *Porivnjaljna konstytucijna inzhenerija: Doslidzhennja struktur, motyviv i rezuljtativ* [Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes] (ArtEk 2001) (in Ukrainian).
5. Simonishvili L, *Formy pravlenija: istorija i sovremennost'* [Forms of government: history and modernity] (Flinta: MPSI 2007) (in Russian).
6. Zaznaev O, *Poluprezidentskaja sistema: teoreticheskie i prikladnye aspekty* [Semi-presidential system: theoretical and applied aspects] (Kazanskij gosudarstvennyj universitet im. Ul'janova-Lenina 2006) (in Russian).

Частини книг:

7. Olejnykov S, '*Forma derzhavy*' [General theory of state and law] v Cvik M, Tkachenko V, Petryshyn O, *Zaghaljna teorija derzhavy i prava* [General theory of state and law] (Pravo 2002) (in Ukrainian).

8. Zaznaev O, '*Dihotomija versus trihotomija: problema tipologii sistem pravlenija v politologii*' [Dichotomy versus trichotomy: typology problem of government systems in political science] v Farukshin M, *Problemy politicheskoj nauki* [Problems of political science] (Centr innovacionnyh tehnologij 2005) 44 (in Russian).

Наукові статті:

9. Chirkin V, '*Netipichnye formy pravlenija v sovremennom gosudarstve*' [Atypical forms of government in modern state] (1994) 1 Gosudarstvo i pravo 109 (in Russian).

10. Shatilo V, '*Prezydent u mekhanizmi derzhavnoji vlady: dejaki pytannja vitchyznjanoji ta zarubizhnoji teoriji i praktyky*' [President in the state power mechanism: some issues of national and foreign theory and practice] (2014) 2 Visny`k Akademiji advokatury` Ukrayiny 12 (in Ukrainian).

Автореферат дисертації:

11. Protasova V, '*Parlamentsjko-prezidentsjka respublika: sutnistj, osoblyvosti, riznovydy*' [Parliamentary-presidential republic: essence, features, varieties] (avtoreferat dy`sertaciyi kandy`data yury`dy`chny`x nauk, Nacionaljna jurydychna akademija Ukrajiny im. Jaroslava Mudrogho 2008) (in Ukrainian).

Дисертація:

12. Zaznaev O, '*Poluprezidentskaja sistema: politiko-pravovoj analiz*' [Semi-presidential system: political and legal analysis] (dissertacija doktora juridicheskikh nauk, Kazanskij gosudarstvennyj universitet im. Ul'janova-Lenina 2007) (in Russian).